

Gülgün Şükür qızı Əliyeva⁴³

Y. BALASAQUNLUNUN "QUTADĞU BİLİĞ" ƏSƏRİNƏ NƏZƏR

Türk xalqları ədəbiyyatının "Şahnamə"si kimi tanınan Y.Balasaqunlunun "Qutadğu-bilig" əsəri fikir, düşüncə, ədalət tarixinin zənginləşdirən ən qiymətli məənəviyyat abidələrindən biridir. Türk xalqları arasında meydana gələn ən məşhur kitablar Mahmud Kaşğarının "Divanü-lügat-ü-Türk", Yusif Xas Hacibin "Qutadğu bilig", Əhməd Yüknəkinin "Atabətül-həqayiq" və Xoca Əhməd Yəsəvinin "Divani - hikmət" əsərləridir.

Böyük türk şairi Yusif Xas Hacibin "Qutadğu bilig" poeması özünəməxsus bir yer tutur. Orta türk dövrünün ilk böyük mənzum əsəri olan "Qutadğu bilig", əhatə etdiyi məsələlər, qarşıya qoyduğu və həll etməyə çalışdığı problemlər baxımından çox aktualdır. Çünki o, yer üzündə həyatın var oluşundan bəri insanları düşündürən əbədi və əzəli bir suala cavab tapmağa çalışır: xoşbəxtlik nədir və onu əldə etməyin yolları hansılardır?

"Qutadğu bilig" insan və xoşbəxtlik haqqında elmdir. Bu mənada poemanın müəllifi Yusif Xas Hacib dünya ədəbiyyatı tarixində humanizmin əsasını qoyan ilk sahiblərindən, əsər isə bu problemə həsr olunmuş ilk bədii əsərlərdən biridir. Bu poema həm öz zamanında, həm də sonrakı dövrlərdə məşhur əsər olmuş, insanları xoşbəxtliyə çatmasının yollarını göstərmişdir. Əsər çox şöhrət qazanmış, soracağı dünyaya səs salmışdır. Çin, Maçın, İran, Turan ellərində məşhur olan bu əsəri müxtəlif adlarla adlandırmışlar: çinlilər "Mülkün ədəbi", maçinlilər "Məmləkətin aynası", şərqlilər "Əmirlərin zinəti", iranlılar "Türkün Şahnaməsi", türklər isə "Xoşbəxtliyə aparan elm" yəni "Qutadğu-bilig" deyirdilər. Şair özü bu barədə yazır: Maçın alimləri, Çin həkimləri, Onun heyranıdır haçandan bəri. Dolaş Türküstanı, Məşriqi çox-çox, Cahanda bu qədər ülvî kitab yox [2, 16].

Hacib bu əsəri türkcədə yazmış və belə bir əsərin türklərə məxsus olması ilə öyünmüşdür. Poema türk ruhu ilə bəslənmiş, və əsas ideyanın özü də türk ideyasıdır. Qutlu olmaq, yəni bilik vasitə ilə xoşbəxtlik tapmaqdan söhbət açılır. Əsərdə bütün qəhrəmanlar türklərdir. "Qutadğu bilig" eyni zamanda insanı məənəvi kamilliyə, əməyə səsləyən, ona elm və bilik öyrədən, dəyərli məsləhətlər, ağıllı tövsiyyələr, ibrətli öyüdlər, təcrübə nəsihətlər verən çox faydalı bir didaktik əsərdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında bu əsəri tam və hərtərəfli şəkildə tədqiq edən Ramiz Əskər qeyd edir ki, Yusif Balasaqunlunun həyatı barədə məlumatlar yalnız "Qutadğu bilig" əsərindən əldə etmək olar. Poemaya biri nəslə, digəri nəzimlə yazılmış iki müqəddimədə və kitabın axıncı üç babında müəllif haqqında kiçik ehyamlar mövcuddur [6, 23].

Qeyd edək ki, Yusif Xas Hacibin, Buğra Xanın, Balasaqun və Kaşqar şəhərlərinin adları da ilk dəfə poemanın mənsur müqəddiməsində göstərilir. Poemanın yazarı Yusif Balasaqunlu öz doğma şəhərindən Qaraxanilər dövlətinin mərkəzi Kaşğara gəlir, və yazısını hökmdar Tabqaç Buğra xana təqdim edir. Hökmdar əsər ilə tanış olandan sonra onu sarayın Xas adamı bilib hacib təyin edir. Yusif Balasaqunlu çox gözəl təhsil almış, o zaman bilinən bütün elmləri dərindən öyrənmiş, həyatın incəliklərini mənimsəmişdir. O, ərəb, fars dillərini sərbəst bilir, Fərabinin, İbn Sinanın, Birününin, antik yunan, hind və Çin yazarlarının əsərləri ilə tanış olmuşdur. Əsərin orijinalı əldə yoxdur, ancaq köçürülmüş üç əlyazma nüsxəsi elm aləminə mövcuddur: Vyana (Herat), Qahirə və Fərqanə (Nəməncan) nüsxələridir. Kitabın dili xan dili Kaşqar-Xaqaniyyə şivəsi ilə yazılmışdır. Poemanın adı bir çox fikirlər irəli sürür. Müəllif özü də, bu adı nədən seçdiyini belə söyləyir:

Kitaba "Qutadğu bilig" adını verdim,
Oxuyanı uğurlasın, əlindən tutsun.
Sözümü söylədim, kitabı yazdım,
Bu kitab uzanıb hər iki dünyanı tutan əldir.
İnsan hər iki dünyanı ağılla tutsa,
Xoşbəxt olar, bu sözüm gerçəkdir [6, 47].

Bu misralardan aydın olur ki, müəllifin istəyi insanları qutlu etmək, hər iki dünyada xoşbəxt görmək, uğur tapmağın yollarını anlatmaqdır. Y.Balasaqunlu poemasında xalq hikmətlərindən yerində istifadə etmiş və əxlaqi-didaktik bir əsər yaratmışdır. Əsər siyasi, fəlsəfi, hüquqi, dini, etik və s. düşüncələr ilə zəngindir. Bu əziz kitab dörd ulu və ağır təməl üstündə bina tutmuşdur. Birincisi ədalət, ikincisi dövlət, üçüncüsü ağıl, dördüncüsü isə qənaətdir. Müəllif bunların hərəsinə türkcə birer ad vermişdilər. Ədalətə Gündoğdu Elik adını verərək, onu padşah mərtəbəsinə tutmuşdur. Dövlətə Aydoğdu adını verib, vəzir məqamına qoymuşdur. Ağıllı Öyüdülmüş adlandırıb vəzirin oğlu və qənaətə Odqurmuş adını verib, vəzirin qardaşı hesab etmişdir [6, 15]. "Qutadğu bilig" Tanrıya dua ilə başlayır. Sonra peyğəmbərin və ilk dörd xəlifənin mədhi, sonra da yaz fəslinin təsviri və Buğra xanın tərifləri gəlir. Ardınca yeddi ulduz, on iki bürc və elm, bilik və dildən danışılır. Ondan sonra ənənəyə uyğun olaraq "şövkətli, zəfərli, mədədli, həqiqət və din dayacağı" Tabqaç Ulu Buğra Qara Xanın mədh olunması, onun dövlətin dayacağı, millətin tacı olması vurğulanır. Şair dövlətin rəmzi saydığı Gündoğdunu təqdim edərkən onun əməli saleh, dürüst, ağıllı, savadlı, düşməinə amansız, doğru siyasət yeridən el başçısı olduğunu göstərir. Bu keyfiyyətlərə görə Tanrı ona hökmdarlıq və var-dövlət qismət etmişdir. Əgər bu xoşbəxtliyi Tanrı ona qismət edibsə, o da xalqa qarşı mərhəmətli və xoşrəftar olmalıdır:

⁴³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bakı Dövlət Universiteti, Türkologiya kafedrası

Kimin ki, başından aşır dövləti,
O gərək yürütsün xalq siyasəti [2, 53].

Əsərdə Gündoğdu ədalətli hökmdar kimi hər yerə səs salır. Sarayda yaşayan Küsəmişin köməyiylə Xas Hacibin yanına Ayddoldu adında biri gəlir. O, hökmdarın yanında qalib ona bütün qəlbi, əzmi ilə xidmət etmək niyyətində olduğunu bildirir. Ayddoldu ilə söhbətdən razı qalan hökmdar onu özünə vəzir təyin edir. Ayddoldu öz biliyi ilə uzun müddət sarayda yaşamış, hökmdara xidmət etmiş və sonra onun razılığı ilə vətənə qayıdır. Əsərdə olan qəhrəmanlar arasında dövlət və cəmiyyət quruculuğunun fərqli problemlərinə aid söhbətlər, fikirlər söylənilir. Gündoğdu ağıllı məsləhətləri dinləyir və düzgün qərarlar alır.

Şairin saray təcrübəsindən aldığı qənaətə görə, dövlət sirlərini yalnız iki adam bilir: vəzir və katib. Katibin gözəl xətti və yazı üslubu olmalıdır, çünki, o başqa dövlətlərlə yazışmalar aparır. Katibin köməkçisi alimlərdir. Hər kimsə olursa olsun, dost və ya düşmənə məktub yazmaq gərəkirsə və yazmaqda çətinlik varsa alimin köməyindən, onun biliyindən istifadə etmək gərəyi duyulur:

Üç mərdə güvənib bizim Elbəyi,
Təzələr aləmi, gülər diləyi.
Elm ilə aparar siyasətini,
Əql ilə göstərir məharətini
Qılınc fəth eyləyər özgə ölkəni,
Qələm kəşf eyləyər qızıl mədəni [2, 178].

Şair məsnəvidə bir çox vəzifələrdən söz açır, hər vəzifənin də öz tələbatını, qayda-qanunlarını göstərir. Vəzifəyə seçilmək əsas şərt deyil, əsas olan vəzifədə qalmaq və yüksəlmək, saraydakı çəkişmələrdən uzaq olmaq, dövlət başçısının gözündən düşməməkdir. Saray çox mürəkkəb və ziddiyyətli yerdir, hər adam orada baş çıxara bilməz. Ağıllı və qabiliyyətli adamların çox zaman saray çəkişmələrinin qurbanı olduğunu, işdən çıxarıldığını, həbs olunduğunu, hətta öldürüldüyünü tarixi qaynaqlardan görə bilərik. Sarayda hamı mehriban, ədalətli olmur, paxıl, qərəzli, xəbərçi, ağla gəlməyən bir səbəb tapıb kiminsə evini yıxan adamlar da sarayda həmişə olub. Hacib saray adamlarını yaxşı tanıdığından bu məsələyə də münasibətini bildirib. Sarayda vəzifə tutan adamın bir qulağı kar, bir gözü kor olmalıdır. Hacib özü nə qədər ehtiyatla davranırsa da saray bədxahlarının tələsinə düşdüyünü etiraf edir:

Çox bəlaya saldı öz dilim mənə,
Başım kəsilməmiş kəsin dilimi [2, 33].

Əsərin baş qəhrəmanı hökmdar Gündoğdudur. Bu qəhrəmanın adı simvolikdir yəni “doğan günəş” mənasındadır. Müəllifin fikrincə, günəş yer üzünü necə aydınladır, isidir, bütün canlılara həyat verir, ölkədəki insanlar da hökmdardan nur alırlar. Poemanın hökmdarı ölkədə qanunun, ədalətin keşiyində durur və hər işi uğurla nəticələnir. Qədim türklər günəşi və ayı müqəddəs hesab edirdilər. Bu bərdə “Oğuz” dastanında da məlumat vardır. Oğuz xaqanın iki oğlunun adları Gün xan və Ay xan idi. Bu mənada Gündoğdu qədim türk inamlarının davamı kimi də qəbul etmək olar. Gündoğdu ədalətli hökmdardır, onun ölkəsində nizam və qanun hökm sürür, xalqı xoşbəxttir. Onun hökmü hamıya qarşı eyni dərəcədədir. Günəş sabit olaraq yer üzünə eyni səviyyədə işıq saçır, hökmdarın da qanunu hamıya qarşı eynidir:

İşdə hökmüm qəti, ədalətim çox,
Bəymidir, qulmudur, mənə dəxli yox.
Mən də Günəş kimi yox olmam, varam,
Hamıya eyni cür işıq saçaram [2, 69].

Y.Balasağunlu əsərində ideal vəzir obrazını Ögdülmüşün timsalında davam edir. Vəzir Ayddoldu oğlu Ögdülmüşə nəsihət verərək Gündoğdu kimi ədalətli olmağı tövsiyyə edir. Xüsusən, dövlət işlərində ədalətli olmaq birinci şərtidir:

Dünyaya hökmran olmaq istəsən,
Haqqı, ədaləti əldən vermə sən [2, 122].

Sonra Ögdülmüş atasının yerinə keçir və onun işlərini üzərinə alır. Ata ilə oğul arasında bəzi fərqlər var. Ögdülmüş qutu deyil biliyi təmsil edir. Qutla bilik bir-birini tamamlayır və qut bilik sayəsində qutadğu səviyyəsinə yüksəlir. Ögdülmüşün adı da maraqlıdır. “Oğ” qədim türkcə ağıl, zəka, “öğə” isə ağıllı, zəkali deməkdir [1, 352-355].

Əsərdə əsas mövzulardan biri bilikdir. Müəllif bilik ilə ağıl ayıraraq göstərir ki, biliyə ağıl əlavə olmazsa, o biliyin əhəmiyyəti olmaz. Bilik olsa, ağıl olmazsa, o bilik insana fayda verməz. Y.Balasağunlu biliyə əxlaqi dəyər verir və bunları söyləyir: “Bilgi və ağıl insan üçün bir əyləkdir, əyləci olan pis işlərə yönəlməz”. Sənətkar biliyin zəhmətlə əldə edildiyini söyləyir. Və hər bir insan uşaqlıqdan biliyə yiyənməlidir ki, öz ağılı və zəkası ilə irəli getməyi əldə edə bilsin. Yusif biliyin insanı heyvandan ayıran bir cəhətdir deyərək yazır: “Ya bilgi al, insan ol, özünü yüksəlt, ya da heyvan adını al insanlardan uzaqlaş”.

Əsərdə həm də ordudan söz açılır. Ölkənin qüdrəti vəzirin və ordunun əlindədir. Hacib bu fikri əsərində tez-tez vurğulayır:

Ögdülmüş söylədi – Xoşbəxt Elbaşı,
Bu iki sənəti duy yaxşı-yaxşı
Sərkərdə - bir aləm, vəzir - bir aləm,
Biri qılınc tutur, o biri qələm.
Xalqın cilovunu iki əl tutur,

İkisi bir olsa, nur üstünə nur! [2, 161]

Ölkənin rifahı və sabitliyi üçün ordunun qüdrəti əsas şərtidir. Hacıb əsərində bunu diqqətə çəkmişdir. Burada ordunun təşkili, ordu başçısının mübarizliyi və qorxmazlığı onun da düzgün siyasətlə idarə olunduğunu göstərir. Ordu başçısı düşməyə qarşı amansız, xalqına qarşı fədakar olmalı, bütün hiylələri bilən, hər cür vəziyyətdən baş çıxaran olmalıdır:

Cəngdə şir biləkli, aslan ürəkli,
Mərd gərək... gözündə düşmənin şəkli...
Donuz tək hücumlu, qurd gibi cəsur,
Öküz tək qisasçıl, ayı tək fəndgir.
Qızıl tülkü tək usta, hiyləgər,
Bir qara nər gibi kinli, hünərvər.
Ala qarğa gibi ayıq-sayıq sən,
Qaya quzğunutək uzağı görən.
Cəsarətdə arslan, cəldlikdə qaplan,
Gecələr ana tək uyğusuz qalan... [2, 155]

Poemada ən ziddiyətli və ən çətin obraz Odqurmuşdur. O, fani dünyadan, həyatın neymətlərindən əl çəkib tək-tənha bir mağarada qalan bir zahiddir. O, Oğdölmüşün yaxın qohumudur, Səid Başərinin fikrincə, böyük qardaşıdır. Bu qəhrəmanın əsas işi ibadət və gecə-gündüz dua etməkdir. Ot kökü yeyir və yağış suyu içərək yaşayır. Bu bir sufi obrazdır. Sufinin qəlbi pak, nəfəsi təmiz olmalıdır. Odqurmuşun bir istəyi var, o da tanrıya qovuşmaq:

Məni tanı dilədi əvvəlcə sevrək,
İndi mən də çırpınaraq onu dilər oldum.

Odqurmuş poemada qənaəti və aqibəti təmsil edir. Və bu da o deməkdir ki, qənaət dünya malında gözü olmamağı, aqibət isə həyatın sonu, axirəti ifadə edir. Odqurmuşun adı da simvolikdir. "Odqurmuş" sözü oyanmış, "odqurmaq" sözü isə düşüncə və fikir sonunda xəyal aləmindən oyanmaq mənasındadır.

Bələliklə, "Qutadğu-biliğ" həm dövlətnamə, həm siyasətnamə, həm əxlaqnamə, Yusif Balasağunlu isə təcrübəli dövlət xadimi, istedadlı şair və dahi filosofdur. XI əsr mütəfəkkiri Yusif Xas Hacıbin əsəri türk dövlətçiliyinin idarəçilik strukturunu öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətdə dünyəvi məsələlərlə yanaşı dinə də yer ayrılmalıdır deyə fikirlər söyləmişdir. Bu əsər türk xalqlarının ana kitabıdır, əsər bu gün də aktuallığını saxlayır və xoşbəxtliyin qızıl açarı kimi dəyərini qoruyur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Arat R.R. Kutadqu Biliğ. I mətin, İstanbul, III. İndks. 1979, s. 352-355
- 2) Balasağunlu Y. "Qutadgu-bilik" 2003. Bakı: Gənclik 2003, s. 16, 33, 53, 69, 122, 155, 161, 178
- 3) Cəlilova A. Yusif Xas Hacıbin "Qutadgu-Bilik" əsərində türk dövlət modeli. Bakı, 2020
- 4) Mirişli E. Türkünstan qəzeti №13, 2019, 23-29 aprel, s. 22
- 5) Nərimanoğlu K.V. "Qutadgu-bilik" Xoşbəxtliyə aparan elm. Bakı, 1994
- 6) Rəmiş Əskər. Qutadgu bilig. Bakı: Elm, 2003, s. 23

Açar sözlər: poema, xoşbəxtlik, bilik, ədalət, ağıl, qənaət

Key words: the poem happiness knowledge justice mind savings

Ключевые слова: поэма, счастье, знание, ум, сбережения

Взгляд на произведение Ю.Баласагуни «Кутадгу Билиг»

Резюме

Поэма Юсуфа Баласагуни «Кутадгу Билиг» — значительное явление в мировой культуре. Она является одним из выдающихся литературных памятников в культурном наследии тюркских народов. Ю. Баласагуни был поэтом, ученым, мыслителем и общественным деятелем. В «Кутадгу билиг» разрабатываются общеполитические, социальные, юридические, политические, этические и эстетические проблемы. Ю.Баласагуни пытается найти ответ на вечный вопрос, волнующий людей с самого начала жизни на земле: что такое счастье и каковы способы его получить?

Особое внимание своих современников Юсуф обращает на то, что познание невозможно без знания: чтобы глубже познать мир, необходимо систематически пополнять свое образование и знания.

По мнению поэта, правитель должен быть справедливым при соблюдении законов, в решении вопросов управления обществом. Главный герой поэмы правитель Кюнтотду является символом справедливости. Только когда глава государства действует справедливо, на основе закона, утверждает Юсуф, возникает идеальное государство. Мыслитель считает, что справедливый властелин должен быть просвещенным, мудрым, он должен обладать разумом, знаниями и рассудком. Он призывает правителей управлять государством, опираясь на успехи науки, просвещения и т.д.

Ю.Баласагуни исследовал общечеловеческие, нравственные принципы, которые не потеряли своего значения и сегодня. Наследие мыслителя оказало большое влияние на дальнейшее развитие культуры тюркских народов.

A look at the work of Y.Balasaguni "Kutadgu biliğ"

Summary

Yusuf Balasaguni's poem "Kutadgu Bilig" is a significant phenomenon in world culture. It is one of the outstanding literary monuments in the cultural heritage of the Turkic peoples. Y. Balasaguni was a poet, scientist, thinker and public figure. In "Kutadgu bilig" general philosophical, social, legal, political, ethical and aesthetic problems are developed. Y. Balasaguni is trying to find an answer to the eternal question that has worried people since the very beginning of life on earth: what is happiness and what are the ways to get it?

Yusuf draws special attention of his contemporaries to the fact that knowledge is impossible without knowledge: in order to understand the world more deeply, it is necessary to systematically replenish one's education and knowledge.

According to the poet, a ruler must be fair in observing laws and in resolving issues of managing society. The main character of the poem, the ruler of Kuntogdu, is a symbol of justice. Only when the head of state acts fairly, on the basis of the law, Yusuf argues, does an ideal state arise. The thinker believes that a just ruler must be enlightened, wise, he must have intelligence, knowledge and reason. He called on rulers to govern the state based on the successes of science, education, etc.

Y. Balasaguni explored universal, moral principles that have not lost their significance today. The legacy of the thinker had a great influence on the further development of the culture of the Turkic peoples.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva